Sprawozdania Archeologiczne, t. XLVIII, 1996
PL ISSN 0081-3834

ARTYKUŁY

JACEK GÓRSKI, SŁAWOMIR KADROW

KULTURA MIERZANOWICKA I KULTURA TRZCINIECKA W ZACHODNIEJ MAŁOPOLSCE PROBLEM ZMIANY KULTUROWEJ

1. WSTĘP

U podstaw kryzysu rozumienia problemu zmiany kulturowej w ogóle i zmiany kulturowej na osi: kultura mierzanowicka – kultura trzciniecka w szczególności, leży zespół nieuświadamianych lub *implicite* przyjmowanych założeń tyczących istoty kultury i mechanizmów kulturowych. Do najważniejszych należy utożsamianie jednostki kulturowej (kultury, grupy kulturowej) z określonym plemieniem lub grupą bliskich sobie plemion. Towarzyszy temu często przeświadczenie o istnieniu trybalnych form świadomości zbiorowej, umożliwiających ludziom zorganizowanym w plemiennych ramach realizację plemiennych celów. Nie dziwi w tej sytuacji tytuł jednego z najwybitniejszych opracowań poświęconych kulturze trzcinieckiej autorstwa Aleksandra Gardawskiego *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce* (Gardawski 1959). Drugie brzemienne w skutki założenie upatruje w jednostce kulturowej głównego teatru wydarzeń, na którego scenie rozgrywać miałyby się zasadnicze wątki procesu dziejowego. Kultura archeologiczna traktowana jest jednocześnie w sposób organicystyczny, jako zdolny do samodzielnego bytu organizm. Kultura powstaje, znika, wpływa, ulega wpływom, ekspanduje, rozkwita, ulega kryzysom itp.

Wydaje się, że zarysowany pokrótce wyżej sposób rozumowania miał zasadniczy wpływ na pojmowanie relacji między kulturą mierzanowicką i trzciniecką w zachodniej Małopolsce. Nałożyły się na to również często podkreślane różnice między tymi kulturami widoczne przede wszystkim w zestawie używanych naczyń, ich zdobnictwie i technologii, obrządku pogrzebowym, sposobie organizacji osad, typie antropologicznym ludności (Górski 1991b:74; 1994b:23-24). Pogłębiło to przekonanie o rozłącznym (w sensie chronologicznym) rozwoju kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej. W przeciwnym bowiem razie powinny istnieć, choćby – jak się to często zdarza – w ceramice, elementy świadczące o wzajemnych kontaktach obu kultur. Towarzyszyła temu wielokrotnie akcentowana hipoteza mówiąca o tym, że kultura trzciniecka na lessach zachodniej Małopolski jest elementem obcym, pojawia się w postaci ukształtowanej i nie posiada korzeni w środowisku miejscowej kultury mierzanowickiej (Górski 1991b:74; 1994b:24; Kempisty 1978:413; Machnik 1991:20; 1993). W efekcie przyjęcia powyższych stwierdzeń podkreślano, że kultura trzciniecka następuje bezpośrednio po kulturze mierzanowickiej. Jan

http://rcin.org.pl

Machnik pisze np.: "Skoro tylko na obszarze kultury mierzanowickiej pojawiła się kultura trzcinieckа. rozwój tej pierwszej został ostatecznie zakończony" (Machnik 1984:360). Konsekwencją takiego sposobu myślenia było (wobec braku dobrze datowanych materiałów) uzależnianie wyznaczania początków osadnictwa trzcinieckiego na tym terenie od datowania zakończenia istnienia kultury mierzanowickiej. Dlatego też w miarę uzyskiwania coraz późniejszych datowań dla kultury mierzanowickiej (por.: Baczyńska 1985; 1995:128; Kadrow 1991a:57-61; 1991b; Kadrow, Machnik 1993) odmładzano początki kultury trzcinieckiej na tym terenie (Górski 1991b:74; 1994b:24), chociaż ostatnio "pod naporem faktów", zaczęto dopuszczać możliwość współwystępowania obu kultur (Górski 1994b:24).

Wydaje się, że możliwości interpretacji zarysowanej w tytule problematyki na poziomie kultur zostały wyczerpane i mogą prowadzić do błędnych wniosków. Wychodzimy więc z innego punktu widzenia uważając, że największą jednostką społeczną, którą można efektywnie badać w aspekcie zmiany kulturowej jest grupa lokalna (Kadrow 1995:105-107) i jej odpowiednik na płaszczyźnie studiów osadniczych, czyli mikroregion osadniczy (por. też Ostoja-Zagórski 1989). Podobnie sądzimy o związkach krewniaczych (rody, lineaże itd.), w przypadku bardziej mobilnych grup społecznych. Za Edmundem Leachem (1940:62) mechanizmu zmiany kulturowej poszukujemy jednak przede wszystkim w reakcjach jednostek na ich zróżnicowane interesy ekonomiczne i polityczne. Jednostek, które działają oczywiście w warunkach narzuconych regułami życia społecznego.

2. CHRONOLOGIA

Nie można nakreślić ciągu przyczynowo-skutkowego zmiany kulturowej w Małopolsce na przełomie wczesnego i starszego okresu epoki brązu bez umiejscowienia rozpatrywanych jednostek taksonomicznych w czasie. W pierwszym nowoczesnym opracowaniu problematyki wczesnego okresu epoki brązu w Małopolsce Jan Machnik rozwój kultury mierzanowickiej i strzyżowskiej paralelizował z trwaniem I-IV fazy kultury unietyckiej, który z grubsza odpowiadać miał fazie brązu A1 wg Reineckego (Machnik 1967:194). W następnej fazie wczesnego okresu epoki brązu, czyli w fazie A2 na terenie Małopolski rozwijać się miał – paralelnie do fazy klasycznej kultury unietyckiej – starszy odcinek kultury trzcinieckiej. W chronologii absolutnej koniec kultury mierzanowickiej i początek kultury trzcinieckiej przypadać miały około roku 1600 conv bc (Machnik 1967:237), tj. ok. 1900 cal BC. Podobnie pozycję chronologiczną pozostałych składników episznurowego przykarpackiego kręgu kulturowego, czyli grupy nitrzańskiej i kosztańskiej określali (np. Točik 1963) i nadal określają badacze słowaccy (np. Bátora 1989). Odkrycia w Szarbi Zwierzynieckiej (Baczyńska 1985) pozwoliły na pewne "odmłodzenie" kultury mierzanowickiej w wyniku wyróżnienia jej fazy późnej, określanej mianem szarbiańskiej (Machnik 1984). W monografii cmentarzyska szarbiańskiego postuluje się wydłużenie czasu trwania kultury mierzanowickiej o co najmniej sto lat (Baczyńska 1994:50). W świetle długiej serii dat radiowęglowych ze stanowiska Babia Góra w Iwanowicach (Kadrow 1991a: 57-61; 1991b) kres trwania omawianej kultury (w postaci wyróżnionej przez J. Machnika grupy giebułtowskiej) przesunąć można znacznie dalej, tj. na okres ok. 1400/1350 conv bc, czyli 1650/1600 cal BC.

Ceramika późnej fazy kultury mierzanowickiej charakteryzuje się ogromną rozmaitością form i zdobnictwa. Można ją scharakteryzować w ramach czterech grup lokalnych: giebułtowskiej, samborzeckiej, szarbiańskiej i pleszowskiej (por. Kadrow, Machnik 1996). Dla grupy giebułtowskiej najbardziej typowe są garnki z odciskami tekstylnymi na brzuścach oraz z guzkami na krawędzi wylewu, zdobionymi odciskami prostokątnego stempelka. Znacznie rzadziej spotyka się zdobnictwo nakłuwane. W grupie szarbiańskiej dominują nie zdobione naczynia wazowate. W obrębie grupy pleszowskiej uderza bogactwo ornamentyki sznurowej i plastycznej, przy dość

http://rcin.org.pl

szerokiej gamie form naczyń. Ceramika wymienionych grup charakteryzuje się dobrym wymieszaniem masy, stosunkowo dobrym wypałem, drobną domieszką, cienkościennością i wybłyszczeniem powierzchni zewnętrznych naczyń. Bardziej zróżnicowana technologicznie jest ceramika grupy samborzeckiej. Znaczna jej część nawiązuje jeszcze do reguł wytwórczości fazy klasycznej kultury mierzanowickiej. Pod względem formalnym i zdobniczym jest to najbardziej zróżnicowana grupa regionalna fazy późnej omawianej kultury. Do charakterystycznych cech fazy późnej należą paciorki fajansowe i paciorki z muszli małża oraz sierpy krzemienne. Dokładna charakterystyka inwentarzy różnych faz i grup kultury mierzanowickiej została zamieszczona w nowo przygotowanej publikacji (Kadrow, Machnik 1996).

Ze względu na skromność inwentarzy metalowych kultury mierzanowickiej oraz brak metalowych wskaźników fazotwórczych (por. Dąbrowski 1993), każda próba "wtłoczenia" odpowiednich faz rozwojowych omawianej kultury w szeroko akceptowany, środkowoeuropejski systemem chronologicznego uporządkowania wyrobów brązowych Paula Reineckego musi budzić poważne wątpliwości. Próby synchronizacji systemów chronologicznych unietyckiego i episznurowego kręgu kulturowego, rozwinięte na bazie analizy ceramiki, również zawodzą ze względu na całkowity prawie brak kontaktów między wspomnianymi ugrupowaniami kulturowymi. Poważną przeszkodą w paralelizacji zjawisk wczesnego okresu epoki brązu Małopolski z terenami ościennymi jest brak zgody wśród specjalistów na przebieg granicy między fazą A i A2 epoki brązu na terenach położonych na wschód i północny-wschód od Bawarii. Większość badaczy skłania się do określania wszystkich zespołów ze szpilami z uszkiem (*Ösenkopfnadel*) jako należących do fazy A2 (por. np. Ruckdeschel 1978). Ortodoksyjni egzegeci Reineckego wskazują jednak nie bez racji, że za takie uważać można dopiero zespoły ze szpilami o kulistych główkach (*Kugelkopfnadel*, por. np. Vandkilde 1989, Randsborg 1992). Zespół zabytków metalowych pozwalających mówić nam o trwaniu kultury mierzanowickiej jeszcze w fazie A2 jest niezwykle skąpy i nie bezdyskusyjny. Zaliczyć tu można siekierki z podniesionymi brzegami (*Randleistenbeile*) z Mierzanowic (Bąbel 1987) i z Szarbi (Baczyńska 1994) oraz niezbyt liczne pierścienie wykonane z drutu o powrotnym zwoju (*Noppenringe*) z tych samych miejscowości.

Nieco liczniejszy – niż w przypadku kultury mierzanowickiej – zestaw zabytków metalowych kultury trzcinieckiej stylistycznie odpowiada lub blisko nawiązuje do metalurgii kultury przedłużyckiej (por. Dąbrowski 1986), która tradycyjnie datowana jest na fazę B epoki brązu. Poza przykładem dwóch pierścieni z drutu o powrotnym zwoju i szpili cypryjskiej z Żernik Górnych (grób nr 99; Kempisty 1978, ryc. 256) trudno jest obecnie wskazać na jednoznaczne wskaźniki fazy A epoki brązu w małopolskich zespołach kultury trzcinieckiej. Podobnie jest na innych obszarach. Być może tylko złote pierścienie z drutu o powrotnym zwoju, o analogicznej jak w Żernikach Górnych konstrukcji, pochodzące z jednego z kurhanów w Łubnej (Gardawski 1951, tabl. V:B-C), mogą być synchronizowane z późną fazą kultury unietyckiej (Gardawski 1959:105: Dąbrowski 1972:24), chociaż możliwe, że należy je umieszczać już w początkach II okresu epoki brązu (Blajer 1990:64). Stoimy więc w obliczu zaskakującego zjawiska. W świetle "chronologii metalowej" w długim i ważnym okresie, odpowiadającym z grubsza rozwojowi klasycznej i późnej fazy kultury unietyckiej, Małopolska jawi się jako obszar niemal bezludny. W tej sytuacji zmuszeni jesteśmy porzucić utarte ścieżki analiz typologiczno-stylistycznych przedmiotów metalowych i zwrócić się z nadzieją ku coraz liczniejszym datom radiowęglowym.

Na interesującym nas terenie posiadamy 4 zespoły grobowe o oznaczonym wieku absolutnym. Jest to jeden obiekt z Miernowa (Kempisty 1978) oraz trzy obiekty z Żernik Górnych (Kempisty, Włodarczyk 1996). W świetle tych oznaczeń początek kultury trzcinieckiej na niektórych lessowych obszarach Małopolski określić można na ok. 1900 cal BC (tabela 1), a więc współcześnie z początkiem późnej fazy kultury mierzanowickiej (Kadrow, Machnik 1996). Przez około 300 lat, tj. od 1900 do 1600 cal BC powinniśmy więc liczyć się z obecnością tych dwóch kultur na Wyżynie Małopolskiej (ryc. 1).

http://rcin.org.pl

Tabela 1. Daty radiowęglowe wczesnych zespołów grobowych kultury trzcinieckiej (wg. Kempisty, Włodarczyk 1996).

Stanowisko i obiekt	Nr laboratorium	conv BP	cal BC wg Stuiver i Reimer 1993 – 1sigma	cal BC wg Weninger 1993
Żerniki Górne, grób nr 102	Ki–5112	3590± 60	2026-2014, 1990-1978, 1863-1843, 1826-1819, 1813-1794	1914± 93
Żerniki Górne, grób nr 73	Ki–5113	3570± 55	2008-1994, 1954-1860, 1846-1810, 1799-1774	1861± 85
Żerniki Górne, grób nr 3	Ki–5117	3560± 85	2006-2000, 1942-1857, 1851-1807, 1803-1772	1851± 82
Miernów II, obiekt 7	K–????	3450±100	1881-1837, 1833-1678, 1674-1613, 1566-1564	1704±129

Jest to tym bardziej zaskakujące, że trudno jest nam obecnie wskazać na dowody ewentualnych wzajemnych oddziaływań obu kultur. Dopiero w ostatnich latach wypracowano system chronologizacji masowych materiałów ceramicznych kultury trzcinieckiej. Zaznaczyć przy tym trzeba, że wyniki anlizy ceramiki z wielofazowej osady w Krakowie-Nowej Hucie, stan. 55 w Mogile – rejon Kopca Wandy (Górski 1993; 1994a) potwierdzają – generalnie rzecz biorąc – wcześniejsze ustalenia poczynione dla osady w Jakuszowicach (Górski 1991a; 1991b). Rezultaty tych badań są zbieżne z ogólną linią rozwojową ceramiki kultury trzcinieckiej, wytyczoną przez Jacka Rydzewskiego na podstawie analizy wybranych obiektów ze stanowisk z obszaru Krakowa-Nowej Huty (Rydzewski 1991).

W materiale z osady w rejonie Kopca Wandy wydzielono kilka jednostek chronologii względnej. Najstarszą fazę reprezentują zespoły typu A, które należy wziąć pod uwagę przy omawianiu podjętej przez nas problematyki. Są one dość zróżnicowane i w ich ramach wydzielić można kilka nurtów stylistycznych: A1, A2 i A3. Zespoły nurtu A1 zawierają ceramikę najbardziej dla kultury trzcinieckiej reprezentatywną. Są to charakterystyczne garnki z pogrubionym, skośnie ściętym brzegiem, zdobione poniżej wylewu poziomymi listwami oraz łagodnie profilowane misy, zdobione ornamentem rytym, przede wszystkim w postaci wątków poziomych żłobków. Zdobnictwo ryte nie występuje w ceramice nurtu stylistycznego A1. Jego ornamentyka ogranicza się do poziomych listw plastycznych. W obu podtypach materiału zestaw używanych naczyń obejmuje garnki, kubki i/lub dzbanki oraz dwa rodzaje mis – łagodnie profilowaną i nie profilowaną. Zespoły nurtu A3 powtarzają w zasadzie cechy zespołów podtypu A_2, ale zestaw naczyń jest w nich poszerzony o amfory. W najstarszej ceramice kultury trzcinieckiej stosunkowo często stwierdza się obecność domieszki gruboziarnistego tłucznia granitowego, naczynia są relatywnie grubościenne i posiadają łagodnie ukształtowane profile (ilość naczyń o podkreślonej tektonice jest minimalna). Ze względu na te cechy zdecydowanie różni się ona od najmłodszej ceramiki kultury mierzanowickiej. Teza o następstwie czasowym zespołów typu A1, A2 i A3 nie została potwierdzona przykładami stratygrafii obiektów (z braku takowych przypadków), ale została poparta analizą planigraficzną stanowiska i analizą ewolucji ceramiki z wybranych obiektów, których wypełniska (lub ich dolne części) zostały uznane za zwarte. Równolegle z zespołami ceramiki typu A egzystuje jeszcze czwarty, niezależny nurt stylistyczny, wyróżniający się obecnością elementów zakarpackich.

http://rcin.org.pl

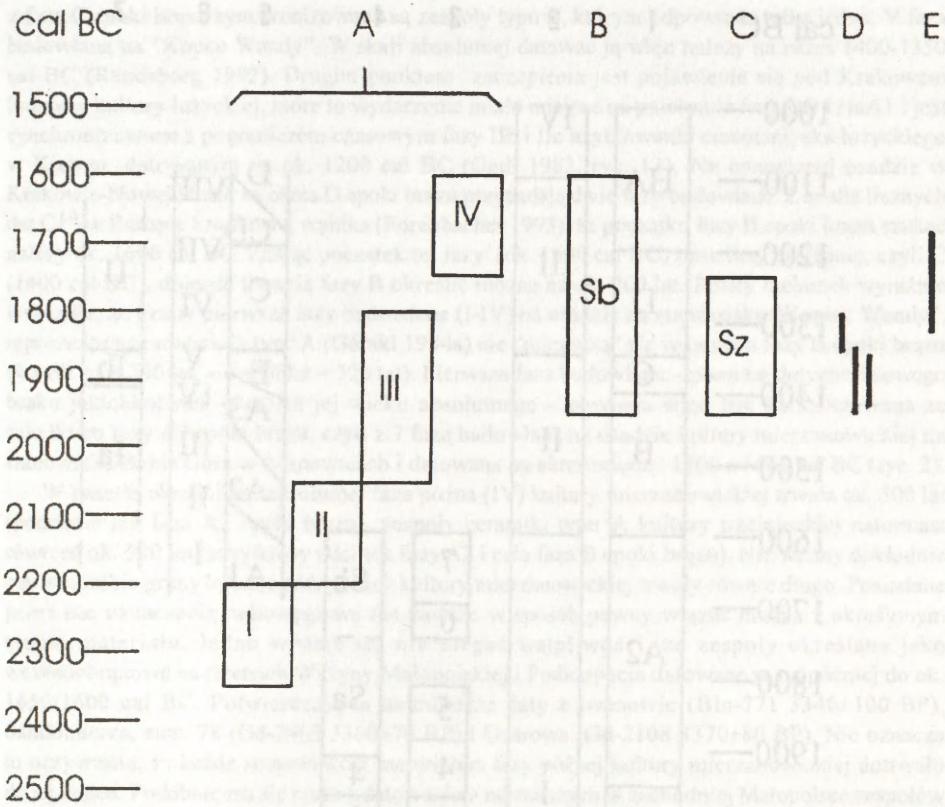

Ryc. 1. Chronologia radiowęglowa datowanych zespołów kultury trzcinieckiej na tle datowania absolutnego kultury mierzanowickiej, gdzie:
A – ramy chronologiczne faz rozwoju (I-IV) kultury mierzanowickiej na stan. Babia Góra w Iwanowicach, B – datowanie grupy samborzeckiej, C – datowanie grupy szarbiańskiej, D – daty C^{14} z Żernik Górnych, E – data C^{14} z Miernowa II.

Fig. 1. Radiocarbon chronology of the Trzciniec culture assemblages on the background of absolute dating of the Mierzanowice culture, where:
A - chronological frames of development stages (I-IV) of the Mierzanowice culture on the Babia Góra Site at Iwanowice, B - dating of the Samborzec group, C - dating of the Szarbia group, D - DatesC^{14} from Żerniki Górne, E - dateC^{14} from Miernów II.

Omówiona grupa materiałów z Krakowa-Nowej Huty jest synchronizowana z fazą Ia rozwoju ceramiki na osadzie w Jakuszowicach (Górski 1991a) oraz z okresem wznoszenia kurhanów (Miernów, Rosiejów, Żerniki Górne) na obszarze Wyżyny Małopolskiej (Górski 1991b; 1994a). Zespoły typu A datowane są zasadniczo na fazę B1 i B2 epoki brązu. Szczegółowe analizy rozwoju przestrzennego osady na stanowisku w rejonie Kopca Wandy w Krakowie-Nowej Hucie (Górski 1994a), której rytm rozwojowy mierzony był odcinkami czasu równymi trwaniu fazy budowlanej (ok. 60-80 lat) wskazują, że początek wspomnianych zespołów przypadał jeszcze na fazę A2 epoki brązu (ryc. 2). Dzięki badaniom dendrochronologicznym wiadomo (Randsborg 1992), że faza C epoki brązu w podziale Paula Reineckego trwała zaledwie 50 lat. Na omawianym stanowisku

http://rcin.org.pl

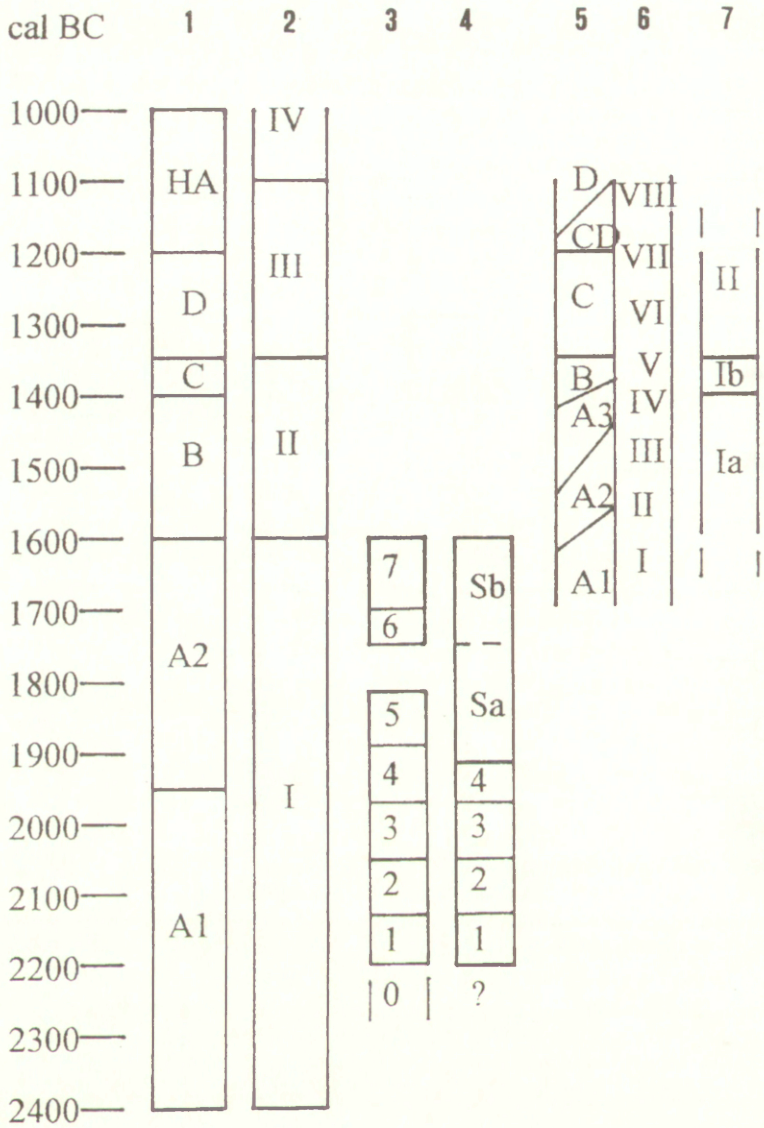

Ryc. 2. Wybrane aspekty chronologii wczesnego i starszego brązu w zachodniej Małopolsce, gdzie: 1 – chronologia epoki brązu w podziale Paula Reineckego, 2 – chronologia epoki brązu w podziale Oscara Monteliusa, 3 – fazy budowlane osady na stan. Babia Góra w Iwanowicach, 4 – przypuszczalna chronologia zespołu osadniczego na stan. I/IV w Mierzanowicach, 5 – sekwencja rozwojowa typów zespołów ceramiki kultury trzcinieckiej, 6 – fazy budowlane na osadzie w pobliżu kopca Wandy w Krakowie-Nowej Hucie, 7 – chronologia osady kultury trzcinieckiej w Jakuszowicach.

Fig. 2. Selected chronological aspects of the Early and Older Bronze Age in western Little Poland, where: - Bronze Age chronology alter Paul Reinecke, 2 - Bronze Age chronology alter Oscar Montelius, 3 - building phases of the settlement site Babia Góra at Iwanowice, 4 - Probable chronology of the settlement complex on Site I/IV at Mierzanowice, 5 - development sequence of types of Trzciniec culture pottery assemblages, 6 - building phases of the settlement site near Wanda Mound in Cracow-Nowa Huta, 7 - chronology of the Trzciniec culture settlement site at Jakuszowice.

http://rcin.org.pl

z fazą C epoki brązu synchronizowane są zespoły typu B, którym odpowiada tylko jedna, V faza budowlana na "Kopcu Wandy". W skali absolutnej datować ją więc należy na okres 1400-1350 cal BC (Randsborg 1992). Drugim punktem zaczepienia jest pojawienie się pod Krakowem ludności kultury łużyckiej, które to wydarzenie miało miejsce na przełomie fazy BD i HaA1 i jest synchronizowane z pograniczem czasowym fazy IIb i IIc użytkowania cmentarzyska łużyckiego w Kietrzu, datowanym na ok. 1200 cal BC (Gedl 1982, ryc. 13). Na omawianej osadzie w Krakowie-Nowej Hucie na okres D epoki brązu przypadają dwie fazy budowlane. Z analiz licznych dat C^{14} w Europie Środkowej wynika (Forenbacher 1993), że początku fazy B epoki brązu szukać należy ok. 1600 cal BC. Znając początek tej fazy (ok. 1600 cal BC) oraz fazy następnej, czyli C (1400 cal BC), długość trwania fazy B określić można na ok. 200 lat. Prosty rachunek wyraźnie wskazuje, że cztery pierwsze fazy budowlane (I-IV) na osadzie na stanowisku "Kopiec Wandy", reprezentujące materiały typu A (Górski 1994a) nie "mieszczą" się w ramach fazy B epoki brązu (4 x 60 lat = 240 lat, a 4 x 80 lat = 320 lat). Pierwsza faza budowlana – pomimo dotychczasowego braku jakichkolwiek określeń jej wieku absolutnego – powinna więc być paralelizowana ze schyłkiem fazy A2 epoki brązu, czyli z 7 fazą budowlaną na osadzie kultury mierzanowickiej na stanowisku Babia Góra w Iwanowicach i datowana na okres między 1700 a 1600 cal BC (ryc. 2).

W świetle chronologii absolutnej faza późna (IV) kultury mierzanowickiej trwała ok. 300 lat (podobnie jak faza A2 epoki brązu), zespoły ceramiki typu A kultury trzcinieckiej natomiast również ok. 300 lat (schyłkowy odcinek fazy A2 i cała faza B epoki brązu). Nie wiemy dokładnie czy wszystkie grupy lokalne późnej fazy kultury mierzanowickiej trwały równie długo. Posiadane przez nas oznaczenia radiowęglowe nie zawsze w sposób pewny wiązać można z określonym typem materiału. Jedno wydaje się nie ulegać wątpliwości, że zespoły określane jako wczesnobrązowe na terenach Wyżyny Małopolskiej i Podkarpacia datowane są najpóźniej do ok. 1650/1600 cal BC. Potwierdzają to najmłodsze daty z Iwanowic (Bln-771 3340±100 BP), Sandomierza, stan. 78 (Gd-2465 3360±70 BP) i Ożarowa (Gd-2108 3370±80 BP). Nie oznacza to oczywiście, że każde stanowisko z materiałem fazy późnej kultury mierzanowickiej dotrwało do jej końca. Podobnie ma się rzecz z datowaniem najstarszych w zachodniej Małopolsce zespołów ceramiki kultury trzcinieckiej, określanych mianem typu A. Na razie nie potrafimy w sposób jednoznaczny wskazać, które z nich datować należy już na fazę A2 epoki brązu, a które głównie na fazę B1 lub B2. Przypadek Miernowa II i Żernik Górnych wskazuje, że najstarsze możliwe obecnie do określenia materiały kultury trzcinieckiej na Wyżynie Małopolskiej pojawiły się na terenach nie zasiedlanych już przez ludność kultury mierzanowickiej. Na obu stanowiskach, ani w ich najbliższym sąsiedztwie nie zarejestrowano dotychczas śladów osadnictwa późnej fazy kultury mierzanowickiej.

Datowanie radiowęglowe (K-???; 3450±100 BP) ceramiki z kopca II w Miernowie (Kempisty 1978, ryc. 7-9) na XVII stulecie p.n.e. (tabela 1) pozostaje w zgodzie z oceną stylistyczno-typologiczną tego materiału. Jest on mianowicie bardzo reprezentatywny dla zespołów ceramiki typu A1 kultury mierzanowickiej. Bardziej skomplikowaną sytuację przedstawiają datowane radiowęglowo zespoły grobowe (3, 73 i 102) z Żernik Górnych (Kempisty, Włodarczyk 1996). Datowane są one na XIX stulecie p.n.e. (tabela 1) i o od ok. 100 do 200 lat wyprzedzają początki dużych, stabilnych osad kultury trzcinieckiej na lessach zachodniomałopolskich (ryc. 1, 2). W źródłowym opracowaniu Andrzeja Kempistego – autor powołując się na subtelne analizy stratygrafii horyzontalnej i rozważania natury stylistyczno-typologicznej – wskazał m .in., że grób 73 reprezentuje starszy etap fazy żernickiej kultury mierzanowickiej, czyli fazę Ia (Kempisty 1978:406), podczas gdy grób nr 3 fazę najmłodszą w Żernikach czyli II (Kempisty 1978:407). Datowanie radiowęglowe (Ki-5112, Ki-5113, Ki-5117) ani nie przeczy, ani nie potwierdza tych wniosków. Skąpość i pewna oryginalność materiałów ceramicznych w analizowanych grobach (por. Kempisty 1978, ryc. 213, 243, 259) nie pozwala na jednoznaczne sklasyfikowanie ich ani

http://rcin.org.pl

w ramach zespołów ceramiki typu A, ani w ramach jakiegokolwiek innego zespołu ceramiki kultury trzcinieckiej. Należy jednak zaznaczyć, że część materiałów żernickich wykazuje cechy zespołów ceramiki typu A2 (Górski 1994a:84-85). Inne charakteryzują się natomiast obecnością elementów południowych, dających się tylko ogólnie zsynchronizować z zespołami typu A. Co więcej, szczególna cecha żernickiego obrządku pogrzebowego, "jaką było chowanie zmarłych w grobach zbiorowych, używanych przez długi okres" (Kempisty 1978:402) w praktyce uniemożliwia chronologiczne rozdzielenie zabytków znajdowanych wprawdzie w jednym grobie, ale pochodzących niewątpliwie z często odległych od siebie czasów. Nie ulega jednak wątpliwości, że wspomniane groby mieszczą się w przedziale czasowym określonym dla trzcinieckiej części tego cmentarzyska. Jako że próbki do datowań radiowęglowych pochodzą z ludzkiego materiału kostnego – nie mając też podstaw do zakwestionowania poprawności wyników otrzymanych datowań – stwierdzić należy z dużą dozą prawdopodobieństwa, że istniał w Małopolsce taki etap penetracji lub zasiedlenia przez ludność kultury trzcinieckiej, który dość znacznie wyprzedzał w czasie pojawienie się dużych osad. Obecnie nie jesteśmy jednak jeszcze w stanie zidentyfikować cech materiału zabytkowego, które charakteryzowałyby ten najwcześniejszy horyzont trzciniecki. Wiadomo tylko, że penetracje ludności trzcinieckiej rozpoczęły się stosunkowo wcześnie, tj. ok. 1900 cal BC. Przez długi okres nie zmieniły swego charakteru i nie wpływały bezpośrednio na charakter dominującego w tym czasie osadnictwa populacji późnej fazy kultury mierzanowickiej. Dopiero po upływie ok. 200 lat, u schyłku istnienia lokalnych grup późnej kultury mierzanowickiej, doszło do wykształcenia się sieci dużych i długotrwale rozwijających się osad kultury trzcinieckiej. Następnie – po dość krótkim okresie współistnienia stabilnych form osadnictwa mierzanowickiego i trzcinieckiego – nastąpił całkowity zanik kultury mierzanowickiej.

3. OSADNICTWO

Analiza rozmieszczenia i chronologii śladów osadnictwa kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej w iwanowickim mikroregionie osadniczym potwierdza w ogólnym zarysie reguły zasiedlenia terenu przez przedstawicieli obu kultur stwierdzone w Żernikach Górnych i w Miernowie. Reguły te polegały na tym, że ludność kultury trzcinieckiej pojawiała się w określonych miejscach dopiero po ustąpieniu z nich ludności kultury mierzanowickiej (por. Machnik 1984:360). Na cmentarzysku kultury mierzanowickiej na stanowisku Babia Góra II w Iwanowicach odkryto również dwa groby kultury trzcinieckiej (Nr CXXVIII i CXLVIII). Rozlokowane są one we wschodniej, najmłodszej części cmentarzyska. Jego rozwój przestrzenny zaczynał się na kulminacji stanowiska, czyli w jego północno-zachodniej partii. Kolejne, młodsze groby sytuowane były coraz niżej w kierunku wschodnim południowo-wschodnim (Kadrow, Machnikowie 1992:47-57). Z analizy stratygrafii horyzontalnej omawianego cmentarzyska wynika, że groby trzcinieckie stanowiły jego najmłodsze ogniwo rozwojowe. Biorąc pod uwagę to, że groby kultury mierzanowickiej ze strefy III synchronizowane są głównie z okresem 7 fazy budowlanej sąsiedniej osady, wspomniane groby trzcinieckie należy datować bezpośrednio na okres po zaniku osadnictwa kultury mierzanowickiej, a więc po ok. 1600 cal BC (Kadrow 1991a:57-60).

Grób kultury trzcinieckiej ze stanowiska Góra Klin w Iwanowicach nr 11/64 (Gajewski 1969), zawierający m. in. dwie szpile brązowe typu *Lochhalsnadel* (Gedl 1983), datowane na fazę B epoki brązu (Gedl 1983), pojawił się zapewne już po zaniku funkcjonowania tamtejszego cmentarzyska kultury mierzanowickiej. Najmłodsze groby wspomnianego cmentarzyska tylko ogólnie łączyć można z fazą późną kultury mierzanowickiej (Machnikowie, Kaczanowski 1987:95; Kadrow, Machnikowie 1992:90).

Na terenie osady kultury mierzanowickiej na stanowiskach Babia Góra I i II w Iwanowicach odkryto również materiał osadowy kultury trzcinieckiej. Nie ma wprawdzie dowodów

http://rcin.org.pl

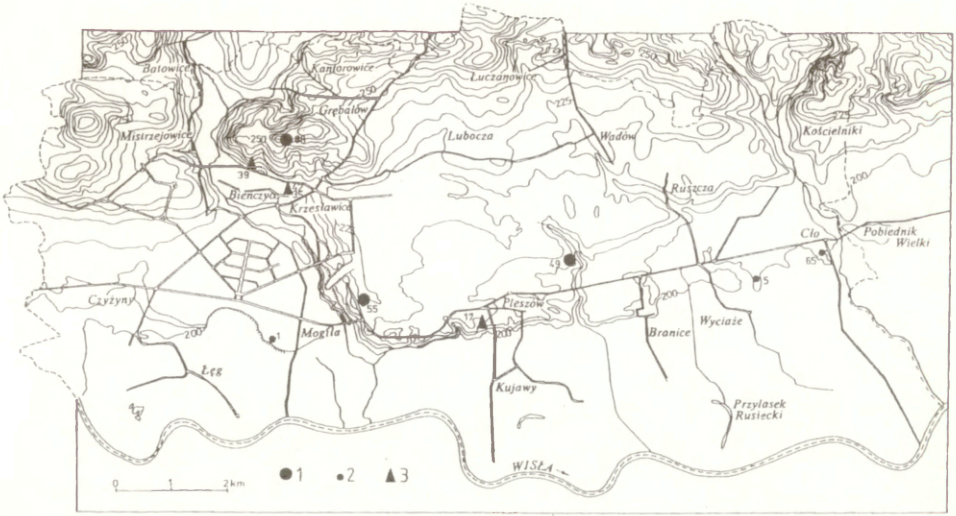

Ryc. 3. Mapa osadnictwa wczesno- i starszobrązowego w okolicach Krakowa-Nowej Huty, gdzie: – duże osady kultury trzcinieckiej, 2 – pozostałe osady kultury trzcinieckiej, 3 - osady kultury mierzanowickiej.

Fig. 3. Settlement map from the Early- and Middle Bronze Age in the vicinity of Cracow-Nowa Huta, where: 1 - large settlement sites of the Trzciniec culture, 2 - the other settlement sites of the Trzciniec culture, 3 - settlement sites of the Mierzanowice culture.

stratygraficznych na następstwo chronologiczne późnej fazy kultury mierzanowickiej i kultury trzcinieckiej (Kadrow 1991a:50-52). Ten brak uznać jednak należy – w świetle analiz materiału grobowego – za przypadkowy. Nie przeczy temu charakter tamtejszych materiałów kultury trzcinieckiej, określanych jako "klasyczne", a więc teoretycznie mieszczących się w szerokim przedziale czasowym, głównie fazy B epoki brązu.

W przypadku iwanowickiego mikroregionu osadniczego z dość dużą pewnością mówić więc można o chronologicznym następstwie kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej. W przeciwieństwie jednak do przywoływanych już przykładów Żernik Górnych i Miernowa, w Iwanowicach kultura trzciniecka pojawiła się stosunkowo późno, dopiero po zaniku późnej fazy rozwojowej kultury mierzanowickiej. Jak wspomniano, w tych dwóch na początku wymienionych miejscowościach Żerniki, Miernów, kultura trzciniecka występuje bezpośrednio po fazie klasycznej kultury mierzanowickiej. W świetle dat radiowęglowych różnica ta wynosić mogła nawet ok. 300 lat.

Podobnie przedstawiała się zapewne sytuacja osadnicza w szarbiańskim mikroregionie osadniczym. Nie ustalono tam wprawdzie do tej pory wzajemnych relacji materiałów fazy późnej kultury mierzanowickiej należących do grupy szarbiańskiej ze stanowiska nr 9 (Baczyńska 1985; 1994) i do grupy giebułtowskiej ze stanowiska nr 1 (Baczyńska, Maj 1981) w tej samej miejscowości. Nie ulega jednak wątpliwości, że tamtejsze osadnictwo mierzanowickie trwało do ok. 1650/1600 cal BC (Kadrow 1995:43-45). Po tym czasie liczyć się trzeba z pojawieniem się tam bliżej nie zidentyfikowanych jeszcze śladów osadnictwa kultury trzcinieckiej.

Interesująco rysuje się przypadek systemów osadniczych obu rozważanych kultur na terenie Krakowa-Nowej Huty (ryc. 3). Późna faza kultury mierzanowickiej reprezentowana jest przez osady grupy giebułtowskiej (Krzesławice, stan. 39, 35 i 42; por. Bazielich, Machnik 1988) i pleszowskiej (Pleszów stan. 17/20; por. Madej 1991). Natomiast stan. 49 w Pleszowie, stan. 55

http://rcin.org.pl

Instytut Archeologii i Etnologii PAN Biblioteka Centralna

w Mogile i stan. 68 w Krzesławicach są stabilnymi osadami kultury trzcinieckiej, na których występują materiały podtypu A1, związane z najstarszym okresem osadnictwa tej kultury na omawianym obszarze. Zasięgi obszarów eksploatowanych przez osady (*site catchments*) obu kultur wykluczają się przestrzennie. Jest to dobrze widoczne w przypadku trzech stanowisk położonych na terasie Wisły, a więc zajmujących tą samą strefę krajobrazową (ryc.3). Na Wzgórzach Krzesławickich sytuacja przedstawia się nieco inaczej. Osady kultury mierzanowickiej zajmują tam niższe, a osada kultury trzcinieckiej wyższe partie terenu. Kierując się założeniami klasycznych opracowań z zakresu paleoekonomii (np. por. Jarman, Vita-Finzi, Higgs 1972) i paleogeografii osadnictwa (np. por. Kruk 1973), w których z różnic w położeniu stanowisk w stosunku do określonych elementów środowiska naturalnego wnioskuje się co do odmiennych podstaw gospodarowania, można by sądzić, że w tym przypadku ludność obu kultur wykorzystywała różne nisze ekologiczne. Uczciwie należy jednak przyznać, że nie dysponujemy obecnie możliwościami dowiedzenia przynajmniej częściowo równoczesnego funkcjonowania osad kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej na tym obszarze.

Pewną przesłanką na rzecz kontaktu czasowego grup ludzkich obu kultur w rejonie Krakowa-Nowej Huty może być występowanie w inwentarzach osady grupy pleszowskiej kultury mierzanowickiej w Pleszowie (Madej 1991) i w inwentarzach osad kultury trzcinieckiej, szczególnie intensywnie na stanowiskach nowohuckich, mis stożkowatych z rzędem otworów pod krawędzią wylewu. Na osadzie kultury trzcinieckiej w Mogile (stan. 55) misy te wchodzą w skład zestawu naczyń typowego dla pierwszych trzech, czterech faz budowlanych (Górski 1994a). Znaleziono tu ok. 150 okazów wspomnianych mis. Podobnie ma się rzecz na innych stanowiskach nowohuckich. Natomiast na innych stanowiskach położonych w obrębie zachodniomałopolskich wyżyn lessowych są one praktycznie nieobecne. Brak ich np. w bardzo licznej serii ceramiki z Jakuszowic (Górski 1991a, tablice). Tylko pojedyncze takie egzemplarze pochodzą z Rosiejowa (Górski 1994c, tablica III,25), Mysławczyc (Dobrzańska, Rydzewski 1992, ryc. 3b) i Książniczek (Gardawski 1959, tabl. XXV, 5). Analogiczne lub zbliżone okazy są znane właściwie z całego zasięgu jej występowania (Gardawski 1959, tablice), ale nigdzie nie występują w takim natężeniu jak na stanowiskach nowohuckich, gdzie uzyskały status jednego z podstawowych rodzajów naczyń wchodzących w skład typowego "serwisu". Nie jest więc wykluczone, że "wypromowanie" owych mis było związane z użytkowaniem podobnych naczyń przez ludność grupy pleszowskiej późnej fazy kultury mierzanowickiej. Przypuszczenie to nie przeczy oczywiście tezie o "imporcie" idei tych mis ze środowiska późnych ugrupowań zakarpackiej kultury Hatvan (por. Kalicz 1968).

W rodzaju zespołów ceramiki 3e kultury mierzanowickiej na stanowisku Babia Góra w Iwanowicach stwierdzono dodawanie tłucznia kamienia wapiennego do masy ceramicznej jako domieszki schudzającej (Kadrow 1991a:48). Ten rodzaj zespołów ceramiki charakterystyczny jest dla 5 fazy budowlanej osady babiogórskiej, czyli dla schyłku tamtejszej fazy klasycznej kultury mierzanowickiej. Przypomnieć jednak trzeba, że schyłek fazy klasycznej w iwanowickim mikroregionie osadniczym współczesny był początkom fazy późnej tejże kultury na pozostałych terenach Małopolski (Kadrow 1994; Kadrow, Machnik 1996), datowanym mniej więcej na 1950/1900-1800 cal BC. Podobna domieszka stwierdzona została w części najstarszego materiału ceramicznego kultury trzcinieckiej ze stanowiska 55 w Mogile i – co być może symptomatyczne – wystąpiła ona głównie w misach z otworami pod krawędzią. Do momentu uzyskania nowych oznaczeń radiowęglowych dla najstarszych zespołów kultury trzcinieckiej w zachodniej Małopolsce i do momentu dalszego chronologicznego rozwarstwienia materiałów ceramicznych typu A zawiesić należy jednak wnioskowanie co do częściowej przynajmniej współczesności kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej w regionie nowohuckim.

Sieć osadnicza kultury mierzanowickiej (por. Kadrow 1995:28-55) na terenach lessowych zachodniej Małopolski wykazuje charakter wybitnie zaglomerowany. Punkty osadnicze skupiają

http://rcin.org.pl

się w pewnych rejonach, tworząc mniej lub bardziej trwałe układy mikroregionalne. Wśród tych punktów wyróżniają się długotrwałe osady główne, właściwe miejsca stałego zamieszkiwania ludności, ze śladami trwałych urządzeń o charakterze gospodarczo-użytkowym i mieszkalnym. Lokowano je niemal wyłącznie w strefie krawędzi wysoczyzn. Towarzyszyły takim osadom cmentarzyska, miejsca pochówków ich mieszkańców. Pomimo znacznej unifikacji, rozmiary przestrzenne mikroregionów, liczba konstytuujących je punktów osadniczych, długość trwania ich rozwoju, zależały od lokalnych uwarunkowań (środowiskowych, ekonomicznych, społecznych i politycznych). Na w szerszym zakresie przebadanych wykopaliskowo osadach głównych stwierdzono ślady ciągłego zasiedlenia od początku do końca trwania kultury mierzanowickiej (np. Iwanowice, stan. Babia Góra; Szarbia Zwierzyniecka, stan. 9; Mierzanowice, stan. I/IV itd.).

System osadniczy kultury trzcinieckiej został scharakteryzowany przez Jacka Rydzewskiego (1986). Jego cechą charakterystyczną było (w porównaniu z preferencjami osadniczymi kultury mierzanowickiej) opanowanie niższych partii terenu (terasy nadzalewowe i ich wyodrębnione części), gdzie zakładano stałe, długotrwale użytkowane osady. Istniały też mniejsze osiedla położone w przykrawędnej partii wysoczyzny, które nie decydowały o obliczu osadnictwa ale stanowiły jego nieodłączny element. Na lessowym obszarze zachodniej Małopolski liczyć się można z dużą liczbą długotrwale rozwijających się, rozległych osad. Na zdecydowanej większości z nich odkryto ceramikę zespołów typu A. Na części z nich natomiast zarejestrowano ceramikę typu A1. W przypadku przyjęcia założenia o allochtonicznej genezie ludności kultury trzcinieckiej i jej przybyciu bezpośrednio po zaniku osadnictwa kultury mierzanowickiej, musielibyśmy zgodzić się na istnienie olbrzymiej i zorganizowanej fali imigracyjnej, która w krótkim czasie wytworzyć miała sieć stabilnych mikroregionów funkcjonujących – w większości przypadków – do końca trwania kultury trzcinieckiej. Rozwiązanie to uznać należy za bardzo nieprawdopodobne. Przesunięcie wstecz początków datowania kultury trzcinieckiej wraz z dopuszczeniem możliwości długotrwałej nawet koegzystencji (w skali ponadregionalnej) populacji mierzanowickich i trzcinieckich wyjaśnia i tą wątpliwość. Proces kształtowania się nowego systemu osadniczego, który w świetle wcześniejszych koncepcji uchodzić mógł za bardzo szybki, wręcz gwałtowny, w naszym rozumieniu tego problemu zostaje wyraźnie rozłożony w czasie.

Interesujące, że poza zachodnią Małopolską nie było – generalnie rzecz biorąc – tradycji zakładania dużych osiedli, porównywalnych wielkością i czasem trwania z osadą z "Kopca Wandy" lub z Jakuszowic. Przykładowo brak tego typu osad na Kujawach (Grygiel 1987:74) i na zachodnim Mazowszu. Na Lubelszczyźnie natomiast ich liczba wydaja się być bardzo mała (Taras 1995:43). Trudno też jest określić wielkość osady kultury trzcinieckiej z Rzeszowa-Baranówki (Blajer 1985:63-64, 70-73). Nie ma dowodów na istnienie takich osiedli na Sandomierszczyźnie. Charakteru stabilnych osad nie posiadały też stanowiska trzcinieckie z rejonu Połańca (Michalski 1987). Nie wydaje się więc by na innych terenach wykształcił się tak typowy dla zachodniej Małopolski stabilny system dużych osad, pokrywających zwartym zasięgiem dość rozległe terytorium. W tej sytuacji, szukając wzorców dla zachodniomałopolskich, lessowych stanowisk osadowych kultury trzcinieckiej można wskazać bardzo prawdopodobną możliwość, a mianowicie przejęcie przez tą ludność struktur osadniczych kultury mierzanowickiej. Okazuje się, że system organizacji osady w rejonie Kopca Wandy w Krakowie-Nowej Hucie (Górski 1994a, ryc. 6-12) jest wierną kopią modelu charakterystycznego dla pierwszych sześciu faz budowlanych osady babiogórskiej w Iwanowicach (Kadrow 1991a:72-78, Tabl. XLII-XLVII). Spostrzeżenie to znacznie podbudowuje naszą tezę o długotrwałej penetracji ludności kultury trzcinieckiej na terenie sieci stabilnych mikroregionów późnej fazy kultury mierzanowickiej, która w rezultacie doprowadziła do przejęcia "mierzanowickiego" modelu osadnictwa. Wskazanie konkretnych "miejsc postoju" reprezentujących domniemany etap tej penetracji jest niezmiernie trudne. Warto jednak zwrócić uwagę na niektóre stanowiska położone na załomie terasy Wisły na obszarze

http://rcin.org.pl

Krakowa-Nowej Huty (ryc. 3). Mimo, iż niektóre z tych stanowisk przebadane zostały na dużą skalę metodami wykopaliskowymi, dostarczyły one minimalnej ilości ceramiki kultury trzcinieckiej, reprezentującej zespoły typu A1 (Górski 1996), zalegającej w tzw. warstwie kulturowej lub co najwyżej w jednym lub w dwóch obiektach. Z tych stanowisk nie posiadamy młodszych materiałów kultury trzcinieckiej, co skłania do wniosku, że były to ślady krótkotrwałego pobytu, reprezentujące najwcześniejszy etap rozwoju omawianej kultury na terenie Nowej Huty. Możliwe więc, że stanowiska te poświadczają nie uwieńczone powodzeniem próby kolonizacji terenu, które zasadniczo poprzedzały okres zakładania stabilnych, dużych osad. Nie jest też wykluczone, że reprezentują one ślady grup trzcinieckich hołdujących pozalessowym tradycjom i charakteryzujących się większą mobilnością.

4. OBRZĄDEK POGRZEBOWY

Ludność kultury mierzanowickiej chowała swych zmarłych na dużych, wyraźnie separowanych od osad cmentarzyskach (J. Machnik 1978, s. 54-62). Niepodzielnie panował tam obrządek szkieletowy. Groby były płaskie a jamy grobowe miały w planie kształt owalny lub prostokątny. Z reguły nie stosowano dodatkowych konstrukcji drewnianych lub kamiennych w obrębie jam grobowych lub wokół nich. Zwłoki układano w pozycji skurczonej. Mężczyźni leżeli na prawym boku, głową na W lub S i twarzą na S lub E. Kobiety chowane były na lewym boku, głową na E lub N, twarzą – podobnie jak mężczyźni – na S lub E. Najczęściej przynajmniej jedna dłoń znajdowała się pod policzkiem. Rodzaj wyposażenia grobu zależał często od płci zmarłej osoby. Czytelny na cmentarzyskach podział całej populacji według kryterium płci, obejmował wszystkich, od dzieci do starców (Kadrow, Machnikowie 1992:99-101). Mierzanowicki obrządek pogrzebowy był ściśle przestrzegany. Znanych jest niewiele odstępstw od wspomnianych wyżej reguł.

Reguły grzebania zmarłych w kulturze trzcinieckiej są dla odmiany bardzo zróżnicowane. Można wyróżnić groby ciałopalne (popienicowe i jamowe) oraz szkieletowe pojedyncze (w tym cząstkowe) i zbiorowe (w tym ze śladami dekompletowania zwłok), w końcu groby symboliczne. Wszystkie te rodzaje pochówków występują w różnych typach grobów. Mamy więc tu groby podkurhanowe i groby płaskie. Wśród pochówków szkieletowych występują całe szkielety, szkielety niekompletne, szkielety całe z dołożonymi fragmentami innych osobników, szkielety częściowo nadpalone, wspólne pochówki ludzi i zwierząt itd.

Całościowego omówienia obrządku pogrzebowego kultury trzcinieckiej w oparciu o starsze znaleziska dokonali Aleksander Gardawski (1959) i Jan Dąbrowski (1972:89-91). Zainteresowanie pochówkami podkurhanowymi wykazała Elżbieta Kłosińska (1987). Elżbieta Kempisty (1968) zajmowała się natomiast bliżej kwestią ciałopalenia. Dotychczas nie udało się uchwycić zdecydowanych tendencji rozwojowych obrządku pogrzebowego omawianej kultury. W stosunku do grobów ciałopalnych wyrażana była jednak sugestia o stopniowym ich rozprzestrzenianiu się z południa (z grupy opatowskiej) na północ (do grupy podlasko-mazowieckiej; por. Gardawski 1959:89). Obecnie kwestia ta nie wydaje się już tak oczywista. Zasadniczo wyróżnić można dwa horyzonty występowania ciałopalenia. Młodszy związany jest zapewne z impulsami płynącymi ze środowiska kształtującej się kultury łużyckiej. Reprezentują go m. in. groby odkryte w Laskach Starych (Kempisty 1968), Myśliborzu, Konstantynowie i Krokorzycach (Jażdżewski 1948). Starszy horyzont występowania grobów ciałopalnych wymaga nieco szerszego omówienia. Występowała w nich ceramika odpowiadająca zespołom typu A1. Z zachodniej Małopolski groby takie odkryto pod nasypem kurhanu nr 1 w Miernowie, gdzie odkryto rozległą warstwę ciałopalenia (Kempisty 1978:9). Kolejny grób, z którego wydobyto przepalone szczątki ludzkie i ceramikę typu A1, pochodzi z obrzeży Kopca Wandy w Krakowie-Nowej Hucie (Rachwaniec 1985:138-139; Górski 1993, tabl. I:25-31). Zbliżone stylistycznie inwentarze pochodzą również z terenów Lubelszczyzny.

http://rcin.org.pl

Pod nasypem kurhanu w Zemborzycach-Dąbrowie odkryto przepalone fragmenty zębów (Kłosińska 1986). W Dubecznie pod kurhanem wyeksplorowano wielopochówkowy grób szkieletowy. W jego nasypie odkryto natomiast przepalone kości zwierzęce (Taras 1995:49, tabl. XV-XXIII). Dla wspomnianego grobu uzyskano datę radiowęglową Gd-5124, 3520±50 BP (Taras 1995:89). Z pochówkami ciałopalnymi wiązać należy także łagodnie profilowane misy zdobione ornamentem rytym z dominującym udziałem poziomych żłobków (cecha zespołów ceramiki typu A1) z obszaru Sandomierszczyzny (Jamka 1963:117-119, ryc. 1:a-b). Nie ulega więc wątpliwości, że ciałopalenie było znane ludności kultury trzcinieckiej już we wczesnym etapie jej rozwoju. Występowało ono w tym czasie na obszarach zachodniej Małopolski, Sandomierszczyzny i Wyżyny Lubelskiej (Górski 1994c:56-57). Stosunek do obrządku ciałopalnego różni zdecydowanie populacje mierzanowickie od trzcinieckich.

W kulturze mierzanowickiej wymiar zjawiska sporadycznego mają groby zbiorowe. Odwrotnie jest na terenie kultury trzcinieckiej. Groby zbiorowe występują tam od początku do końca istnienia tej kultury. Za takim stwierdzeniem przemawia z jednej strony datowanie na przełom fazy A2 i B1 epoki brązu grobów zbiorowych w Żernikach Górnych (Kempisty 1978), z drugiej zaś strony chronologia wielopochówkowych obiektów z Bocheńca (Matoga 1987:128), czy z Dwikóz (Ścibior, Ścibior 1990:120-121). Wydaje się, że na lessowych obszarach zachodniej Małopolski groby zbiorowe wiązać należy tylko z zespołami ceramiki typu A, czyli ze schyłkiem fazy A2 i z fazą B epoki brązu. Z tego czasu pochodzą zarówno pochówki zbiorowe z Żernik Górnych, jak i z Iwanowic (zarówno ze stanowiska Babia Góra – por. Kadrow, Machnikowie 1992, tabl. XX:C, jak i z Góry Klin – por. Gajewski 1969).

Kolejną cechą odróżniającą kulturę mierzanowicką od kultury trzcinieckiej jest obecność w tej pierwszej regularnych cmentarzysk. Dotychczas na rozpatrywanym obszarze nie odkryto długotrwale użytkowanego cmentarzyska kultury trzcinieckiej. Pojedyncze groby podkurhanowe (np. Rosiejów, Bejsce, Miernów), odosobnione groby zbiorowe (np. Iwanowice) oraz groby w obiektach osadowych (np. Nowa Huta-Mogiła, stan. 55, Słonowice, Proszowice) nie dostarczają odpowiedniej liczby pochówków, jakiej należałoby spodziewać się znając dużą liczbę wielkich i ludnych osad kultury trzcinieckiej. Większość zmarłych członków populacji kultury trzcinieckiej zachodniej Małopolski chowana była w taki sposób, który jest nieuchwytny obecnie dla archeologicznych metod prospekcji. Co więcej, większość znanych grobów kultury trzcinieckiej z interesującego nas obszaru datowana jest na wcześniejsze etapy jej rozwoju. Ewolucja obrządku kultury trzcinieckiej polegała więc na wzrastaniu roli tych from obrządku pogrzebowego, które są dla nas nieuchwytne.

Do wspólnych cech obrządku pogrzebowego kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej należy zwyczaj podwójnych ceremonii pogrzebowych i związanego z nim dekompletowania zwłok (Kadrow, Machnikowie 1992:61; Baczyńska 1994:31-49; Górski 1994c:52-53) oraz sporadyczne przypadki chowania zmarłych w obiektach pierwotnie funkcjonujących jako osadowe.

5. ZARYS ROZWOJU FORM WSPÓŁISTNIENIA POPULACJI MIERZANOWICKICH I TRZCINIECKICH

W podsumowaniu tego co zostało dotychczas napisane podkreślić należy, że w świetle tradycyjnej chronologii "metalowej" nie ma podstaw do zakładania częściowej chociażby równoczasowości rozwoju kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej na lessach Wyżyny Małopolskiej. Również analiza ceramiki nie ujawnia elementów świadczących o paralelnym rozwoju obu kultur. Pewnym wyjątkiem są tu stanowiska kultury trzcinieckiej z terenu Krakowa-Nowej Huty. Obecnie tylko daty radiowęglowe skłaniają do przyjęcia tezy o ok. trzechsetletnim okresie wspólnej obecności tych kultur na lewym brzegu górnej Wisły. Okres ten zawiera się mniej więcej w latach

http://rcin.org.pl

1900-1600 cal BC. Odpowiada on trwaniu całej fazy późnej kultury mierzanowickiej i głównie temu etapowi rozwoju kultury trzcinieckiej, któremu nie potrafimy jeszcze jednoznacznie "przydzielić" określonego, charakterystycznego zestawu zabytków lub cech kulturowych (patrz groby 3, 73 i 102 w Żernikach Górnych), chociaż wszystko wskazuje, że powinny to być zespoły ceramiki typu A1. Z dotychczasowych studiów chronologicznych (Górski 1994a) wynika bowiem, że tendencje rozwojowe ceramiki kultury trzcinieckiej polegają na dość szybkim zatracaniu cech najbardziej typowych dla tej kultury. Działo się tak być może pod wpływem oddziaływań zakarpackich. Pierwszym elementem zanikającym były poziome żłobki, następnie poziome listwy plastyczne, a w końcu pogrubione brzegi. W fazie C epoki brązu elementy te praktycznie nie odgrywają już żadnej roli. Sądzimy, że napływająca na zachodniomałopolskie lessy ludność kultury trzcinieckiej przynosi ukształtowaną już ceramikę (określaną jako zespoły typu A1), która w miejscowym środowisku ulega zarysowanym wyżej przemianom. Problem zespołów grobowych z Żernik Górnych proponujemy rozwiązać w następujący sposób. Wydaje się, że ceramika żernicka została uchwycona w okresie, w którym weszła w określony rytm przemian charakterystycznych dla zachodniej Małopolski. W tym czasie napływały nadal kolejne grupy penetrujące ten teren, które dysponowały jeszcze tradycyjną i nie przekształconą ceramiką, tzn. ceramiką zespołów typu A1. Należy prawdopodobnie liczyć się z dwoma niezależnymi procesami przemian stylistycznych ceramiki. W pierwszym przypadku chodzi o te grupy ludzkie kultury trzcinieckiej, które przybyły najwcześniej i rozpoczęły wchodzenie w sekwencję przemian ceramiki (od typu A1 do A3). W drugim przypadku chodzi o później przybyłe grupy, które przynosiły ze sobą nadal ceramikę typu A1 i to w czasie, gdy grupy wcześniej przybyłe znajdowały się już na dalszych etapach przemian stylistycznych ceramiki.

Tak więc w okresie 1900-1700 cal BC pozalessowe obszary zachodniej Małopolski i terenów przyległych do niej bezpośrednio od wschodu staly się celem penetracji pierwszych grup ludności kultury trzcinieckiej (ryc. 4). Najpewniej ludność ta dysponowała ceramiką zaspołów typu A1. Przemierzały ona obszary, które znajdowały się poza orbitą zainteresowań ludności mierzanowickiej. W wyższych partiach krajobrazowych Wyżyny Miechowskiej i Działów Proszowskich oraz Wyżyny Sandomiersko-Opatowskiej dominowała zapewne w tym czasie sieć stabilnych mikroregionów kultury mierzanowickiej. Pomiędzy tymi mezoregionami, w dolinie Nidy i bezpośrednio na wschód od niej ważnym czynnikiem stało się w tym czasie osadnictwo kultury trzcinieckiej (Miernów, Żerniki Górne; por. ryc. 4). Ze względu na zdecydowanie różne modele gospodarki, przedstawiciele obu kultur eksploatowali odmienne nisze ekologiczne. W tym czasie społeczności obu kultur nie nawiązywały praktycznie żadnych kontaktów.

U schyłku wspomnianego okresu (tj. ok. 1800-1700 cal BC) na terenie Krakowa-Nowej Huty mogło dojść do bliższego kontaktu przedstawicieli obu kultur. Być może właśnie wtedy po raz pierwszy miała miejsce istotna w skali akulturacja tamtejszej ludności kultury mierzanowickiej przez nowo przybyłą ludność kultury trzcinieckiej. Wydaje się, że procesom akulturacji uległa ludność reprezentująca przeżywającą się nad Dłubnią fazę klasyczną, która na tym obszarze trwała do ok. 1800-1750 cal BC (Kadrów 1991a:50-61). Świadczyć o tym może przejęcie pewnych późnoklasycznych elementów technologii ceramiki przez ludność kultury trzcinieckiej, a co ważniejsze przejęcie modelu dużych osad właśnie tego okresu funkcjonowania kultury mierzanowickiej. Ok. 1700-1650 cal BC na obszarze lessów podkrakowskich egzystowały już – respektując się wzajamnie – stabilne sieci dużych osad kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej. W końcowym etapem współistnienia populacji obu kultur (tj. ok. 1650-1600 cal BC) na obszarach położonych na wschód od doliny Dłubni niepodzielnie panował czynnik trzciniecki. Sieć osadnictwa mierzanowickiego w postaci grupy giebułtowskiej egzystowała jeszcze przez jakiś czas na terenach leżących na zachód od wspomnianej rzeki, wchodząc na południowy skraj Jury Krakowsko-Częstochowskiej i osiągając przedpole Bramy Morawskiej (ryc. 5).

http://rcin.org.pl

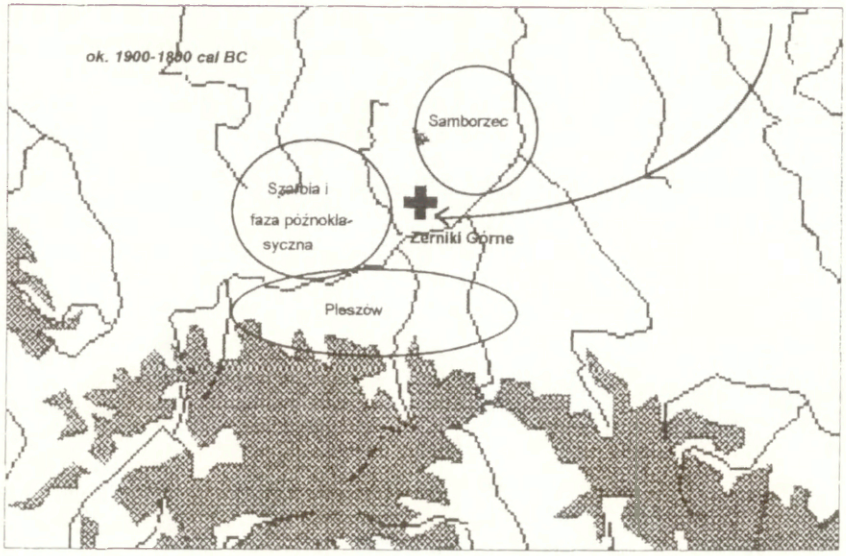

Ryc. 4. Sytuacja kulturowa w XIX w. p.n.e. w Małopolsce.
Fig. 4. Cultural situation in 19th century BC in Little Poland.

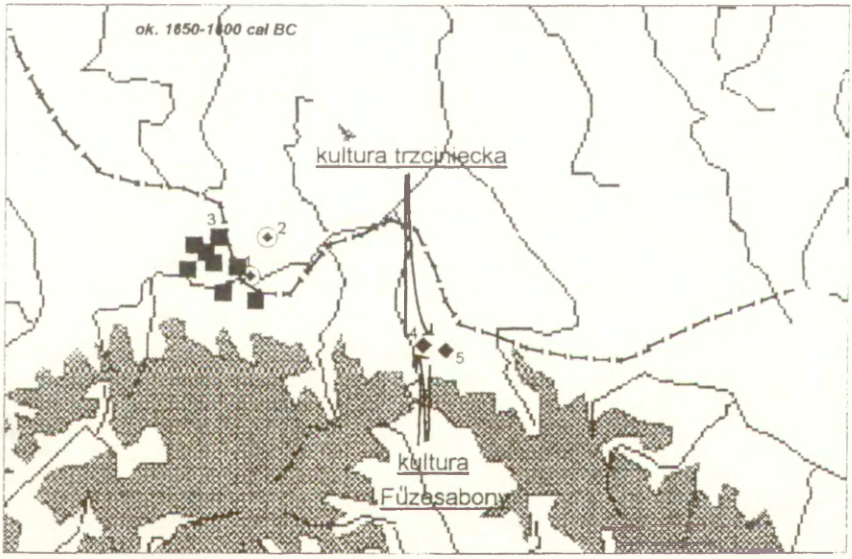

Ryc. 5. Sytuacja kulturowa u schyłku XVII w. p.n.e. w Małopolsce, gdzie:
kwadraty – duże osady grupy giebułtowskiej kultury mierzanowickiej, kółka – (wybrane) duże osady kultury trzcinieckiej, romby – osady mierzanowickie i trzcinieckie o silnych wpływach Füzesabońskich; 1 – stan. Kopiec Wandy w Krakowie-Nowej Hucie, 2 – Jakuszowice, 3 – Iwanowice, 4 – Trzciana, 5 – Jasło.

Fig. 5. Cultural situation et the end of 17th century BC in Little Poland, where:
squares - large settlement sites of the Giebułtów group of the Mierzanowice culture, rings - (selected) large settlement sites of the Trzciniec culture, diamonds - settlement sites of Mierzanowice and Trzciniec culture influenced from the Füzesabony culture: 1 - Wanda Mound site in Cracow-Nowa Huta, 2 - Jakuszowice, 3 - Iwanowice, 4 - Trzciana, 5 - Jasło.

http://rcin.org.pl

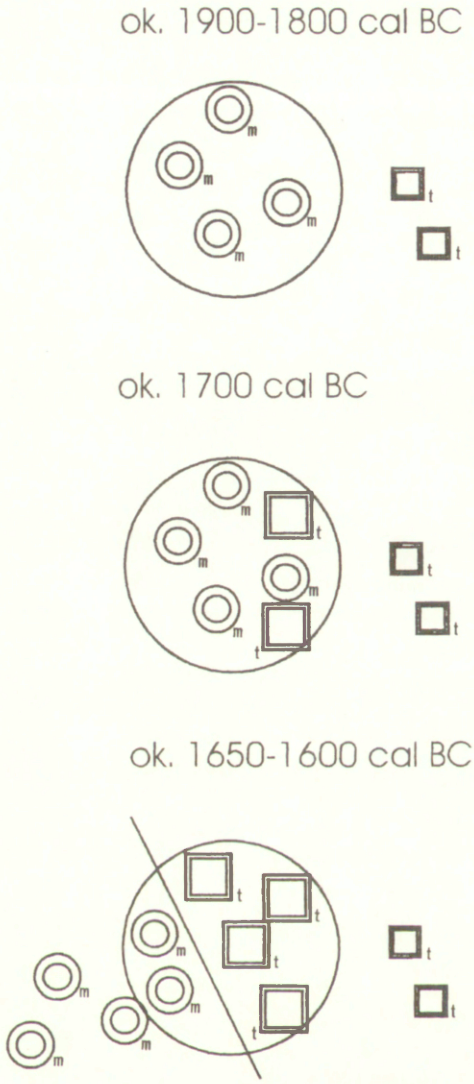

Ryc. 6. Modele zmiany kulturowej na terenie zachodniej Małopolski w fazie A_2 epoki brązu, gdzie: kółka z literą "m" – mikroregiony osadnicze kultury mierzanowickiej, kwadraty z literą "t" – mikroregiony (większe kwadraty) i ślady przelotnych penetracji (mniejsze kwadraty) kultury trzcinieciej, duży okrąg – obszary lessowe zachodniej Małopolski.

Fig. 6. Models of cultural changes in western Little Poland in phase A2 of the Bronze Age, where: rings with letter "m" - settlement micro-regions of the Mierzanowice culture, squares with letter "t" - micro-regions (bigger squares) and traces of transient penetration (smaller squares) of the Trzciniec culture, large ring - loess areas of western Little Poland.

Historia opanowania zachodniomałopolskich lessów przez ludność kultury trzcinieckiej wpisuje się znakomicie w jeden z modeli zmiany kulturowej zaproponowany przez Davida Clarke'a (1968; por. też Kadrów 1995, ryc. 39). W pierwszym etapie (1900-1700 cal BC) wokół terenów opanowanych przez ludność kultury mierzanowickiej pojawiają się pierwsze grupy ludności kultury trzcinieckiej (ryc. 6). Ludność mierzanowicka skupiona jest w mikroregionach osadniczych zamieszkiwanych przez grupy lokalne, w których związki terytorialne cementują grupę bardziej niż związki krwi między członkami danej społeczności. Grupy mierzanowickie zdecydowanie dominują na terenach lessowych. Domeną penetracji grup trzcinieckich, których osnową organizacyjną – ze względu na dużą mobilność i całkowity brak stałych osad w tym czasie – były zapewne związki krwi, są natomiast tereny pozalessowe.

Drugi etap koegzystencji zaczyna się gdzieś między 1800 a 1700 cal BC. Wtedy to w okolicach Nowej Huty doszło do przypadkowego zapewne trwalszego zetknięcia się przedstawicieli społeczności mierzanowickich i trzcinieckich. Nieważne w tym miejscu jest to, czy do zetknięcia tego doprowadziła wspólnota, czy też konflikt interesów przedstawicieli obu ugrupowań kulturowych. W efekcie tego kontaktu kulturowego nastąpiła częściowa transformacja społeczności trzcinieckiej, która przejmując mierzanowickie idee socjo-organizacyjne łączy się we wspólnoty lokalne i stabilizuje na podobieństwo kultury mierzanowickiej swą sieć osadniczą. Powstają w tym czasie tak charakterystyczne dla zachodniomałopolskich ugrupowań trzcinieckich wielkie, trwale zasiedlane osady. Dzięki temu zdecydowanie zwiększa się siła oddziaływań akulturacyjnych społeczności trzcinieckich. Wtedy też rozpoczął się zapewne przyśpieszony proces "trzciniecyzacji" populacji mierzanowickich. Ok. roku 1700 cal BC pierwsze organizmy mikroregionalne kultury trzcinieckiej za-

http://rcin.org.pl

czynają konkurować z siecią analogicznych organizmów (tzn. grup lokalnych) kultury mierzanowickiej (ryc. 6).

Ostatni etap współistnienia mierzanowicko trzcinieckiego na lessach zachodniej Małopolski zaczyna się w XVII w. p.n.e. Procesy akulturacji trzcinieckiej objęły wtedy już prawie wszystkie mikroregiony osadnicze kultury mierzanowickiej na terenach lessowych położonych na wschód od rzeki Dłubni. Mierzanowickie grupy lokalne rozlokowane na zachód od tej rzeki (grupy giebułtowskiej) oparły się akulturacji trzcinieckiej dzięki nawiązaniu sieci różnorakich powiązań z kulturą wieterzowską (Kadrow, Machnik 1996). W okresie 1650-1600 cal BC trzciniecka organizacja mikroregionalna panuje już całkowicie w zachodniej Małopolsce. Osadnictwo mierzanowickie w postaci grupy giebułtowskiej znajduje azyl jedynie na terenach położonych na zachód od Dłubni (ryc. 6).

6. PRÓBA REKONSTRUKCJI PROCESU SPOŁECZNO-KULTUROWEGO

Naszym zadaniem jest próba rekonstrukcji procesu społeczno-kulturowego zachodzącego w ramach społeczności kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej w okresie 1900 - 1600 cal BC (czyli w fazie A2 epoki brązu) na terenie zachodniomałopolskich wyżyn lessowych. Stawiamy też sobie trudne zadanie odpowiedzi na pytanie dlaczego w konfrontacji tych dwóch modeli kulturowych pełny sukces odniosła kultura trzciniecka.

Podtrzymujemy tezę o zewnętrznych korzeniach ludności kultury trzcinieckiej w zachodniej Małopolsce. Jak staraliśmy się tego dowieść, napływ ludności reprezentujących tę kulturę na interesujący nas teren był procesem długotrwałym. Wyróżniliśmy trzy podstawowe etapy współistnienia populacji kultury mierzanowickiej i trzcinieckiej w latach 1900-1600 cal BC, czyli w okresie odpowiadającym okresowi A2 epoki brązu (ryc. 6). Początkowo tereny leżące na bezpośrednim zapleczu intensywnego osadnictwa mierzanowickiego na lessach miechowskich i proszowskich penetrowane były przez nieliczne grupki przedstawicieli kultury trzcinieckiej. Brak stałych form osadnictwa w tym czasie sugeruje dużą mobilność tej ludności. Niezbędną, wewnętrzną spójność tym małym społecznościom zapewnić mogły przede wszystkim związki typu krewniaczego. Nie wydaje się, by jakiś specjalny powód przyciągać miał penetrację omawianych grup. Infiltracje ludności "trzcinieckiej" na terytorium "mierzanowickim" determinowane były raczej zwykłą – dla okresu A2 epoki brązu, czyli ożywionych, paneuropejskich kontaktów – praktyką ówczesnych ludzi.

Przypuszczalnie wszystko dzieliło przedstawicieli obu kultur, a więc: osadnictwo, obrządek pogrzebowy, formy organizacji społecznej, gospodarka, światopogląd. Z jednej strony były to stosunkowo liczne, stabilne grupy lokalne, zamieszkujące duże osady. Grupy te uczyły się dopiero na nowo przełamywać bariery rzeczywistej i świadomościowej izolacji (Kadrow 1995:118-119). Od kilku wieków kontynuowały one wyspecjalizowane formy dwutorowej (rolnictwo i hodowla) gospodarki. W życiu społecznym hołdowały natomiast pieczołowicie przejrzystej regule podziału ról społecznych według kryterium płci. Z drugiej strony mamy niewiekie, mobilne, o zapewne nieustabilizowanej wielkości grupki przybyszów. Penetracje bardzo zróżnicowanych środowiskowo obszarów (od bagien i piasków Polesia po lessy Małopolski) dowodzą socjorganizacyjnego i ekonomicznego uniwersalizmu omawianych społeczności. Ta wieoloraka odmienność rozpatrywanych populacji ułatwiała życie dwóch systemów kulturowych obok siebie. Eksploatacja odmiennych nisz ekologicznych sprzyjała natomiast ich wzajemnemu ignorowaniu się.

Chyba nie przypadkiem do pierwszego – ale jeszcze o niczym nie przesądzającego – kontaktu tych dwóch światów doszło w okolicach Nowej Huty. Egzystowały tam jeszcze w XVIII stuleciu p.n.e., nieobecne już gdzie indziej, grupy lokalne kultury mierzanowickiej, wierne kanonom wytwórczości ceramicznej późnej fazy klasycznej. Oprócz pewnych nieistotnych elementów

http://rcin.org.pl

technologii wyrobu naczyń glinianych, ludność trzciniecka przejęła od tych grup model dużych osad, co musiało pośrednio wpłynąć też na zmianę jej socjoorganizacji. Miejsce różnych form organizacji krewniaczych, jako głównej osnowy życia społecznego zajęła – wzorowana na mierzanowickiej – grupa lokalna. Od tego momentu liczyć się trzeba z rozpoczęciem efektywnej akcji akulturacji trzcinieckiej w środowisku ludności kultury mierzanowickiej. W początkowej fazie tworzenia zrębów stabilnego osadnictwa kultury trzcinieckiej ważną rolą odegrały kurhany. W zachodniej Małopolsce związek kurhanów z dużymi osadami trzcinieckimi potwierdzony jest licznymi przykładami (Górski 1996). Zostawiając na uboczu aspekt genezy kurhanów w kulturze trzcinieckiej w ogóle, warto zwrócić uwagę na ich rolę jako symbolu obecności ludności tej kultury na nowo opanowywanych terenach. Miało to szczególną wagę w warunkach współobecności tam "konkurencji", czyli populacji mierzanowickich.

Wspomniane już przejęcie pewnych form socjoorganizacyjnych od ludności mierzanowickiej przez ludność trzciniecką ułatwiało akulturację tej pierwszej przez tą drugą, nie tłumaczy natomiast ani przyczyn tej akulturacji, ani jej ostatecznego rezultatu. Warto tu zaznaczyć, że w żadnej mierze, tak cywilizacyjno-technicznej, jak i socjoorganizacyjnej, trzciniecka oferta kulturowa nie przewyższała w tym czasie poziomu kultury mierzanowickiej. Przyczyn "trzcinieckiego sukcesu akulturacyjnego" szukać trzeba nie tyle w ewentualnych zaletach i przewagach tej pierwszej, co w negatywnych zjawiskach trapiących tą drugą.

Wśród wielu możliwych przyczyn upadku struktur mierzanowickiech na czoło wysuwa się zjawisko *rankingu*. Pojawił się on z początkiem fazy późnej kultury mierzanowickiej, jako słabe odbicie dynamicznych procesów wewnętrznego różnicowania się społeczeństw wczesnego okresu epoki brązu w zachodniej części Europy środkowej (krąg unietycki i *Blechkreiskulturen*), a następnie w Kotlinie Karpackiej (głównie kultura Füzesabony). W warunkach braku zorganizowanych struktur władzy ranking destabilizuje system społeczny. Wymusza także cyrkulację pewnej kategorii dóbr z importu, określanych jako prestiżowe. To z kolei powoduje otwarcie się na różnokierunkowe "wpływy" – do tej pory zamkniętych – mierzanowickich wspólnot lokalnych. Jako że poszczególne grupy lokalne nawiązywały kontakty z najróżniejszymi partnerami, sprzyjało to pogłębieniu i przyśpieszeniu procesów – postępującej do tej pory w wolnym tempie – wewnętrznej regionalizacji kultury mierzanowickiej. Kontakty zewnętrzne nawiązywane były z reguły kosztem dotychczasowej sieci powiązań wewnątrzmierzanowickich. Nie trzeba też przypominać o tym, że często warunki wymiany (w skali międzykulturowej) były niesymetryczne. W relacjach między centrum a peryferią (w rozumieniu braudelowskim; por. Braudel 1992:11-56) stroną *per saldo* tracącą pozostawały peryferia (w tym przypadku kultury episznurowego przykarpackiego kręgu kulturowego). W rezultacie tych i innych procesów powstała mozaika małych i bardzo małych grup regionalnych opisywanej kultury. Ewolucyjny proces karłowacenia makrostruktur społeczno-kulturowych przekroczył przypuszczalnie granicę ich zdolności do dalszej, normalnej egzystencji (parafrazując twierdzenie Ernesta Gellnera o minimalnych i maksymalnych wielkościach narodów; por. Gellner 1991:23-24). Dodatkowo, w sytuacjach narastającego kryzysu ważną rolę czynnika destabilizującego systemy społeczno-kulturowe odgrywają zwykle tzw. autorytety "wpływowe" (*prestigiöse Autoritäte* por. Müller, Bernbeck 1996:2-5), których działanie przyrównać można – pamiętając o różnicy skali – do roli Chomeiniego w rewolucji irańskiej.

Sztywność i ortodoksyjność mierzanowickich norm kulturowych, ekonomicznych i socjoorganizacyjnych nie pozostawiała wiele miejsca na możliwości manewru. W przełomowym okresie schyłku wczesnej epoki brązu, na fali zasadniczego zwrotu polegającego na zaniku ustabilizowanych systemów kulturowych i pojawieniu się ruchliwych społeczeństw kultur kręgu mogiłowego, koniunktura dziejowa sprzyjała grupom ludzkim kultury trzcinieckiej. Znaczna część dużych osad tej kultury zakładana była na "surowym korzeniu". Odrzucić wiec trzeba przy-

http://rcin.org.pl

puszczenie, że akulturacji trzcinieckiej ulegały naraz całe grupy lokalne kultury mierzanowickiej. Zmiany "barw klubowych", aczkolwiek masowe i w skali pradziejowej dość nagłe, przybierały zapewne formę konwersji indywidualnych, co najwyżej rodzinnych. Musiało się to wiązać w większości przypadków z opuszczeniem dotychczasowych wspólnot lokalnych i dotychczasowego miejsca zamieszkania. Nie wydaje się, by można brać pod uwagę możliwości wspólnego zamieszkiwania przedstawicieli obu kultur w jednej osadzie. Musiały by się wtedy wytworzyć jakieś zespoły o mieszanym charakterze. Tych jednak jak dotąd nie zarejestrowano w materiale archeologicznym. W XVII w. p.n.e., w okresie nie dłuższym niż czas trwania trzech generacji, znaczna część populacji kultury mierzanowickiej z terenów lessowych zachodniej Małopolski, położonych na wschód od Dłubni, została wchłonięta przez system kultury trzcinieckiej. Z jednej strony nowo powstające trzcinieckie grupy lokalne musiały być na tyle otwarte (w sensie strukturalnym), by móc wchłonąć dość duży strumień nowych członków. Z drugiej strony musiały one na tyle przypominać mierzanowickie formy organizacyjne, by proces akulturacji "zaskoczył" i przebiegać mógł szybko. Tylko w przypadku indywidualnych form zmiany "barw klubowych", jako reakcji na dyskomfort egzystencji w dotychczasowych strukturach społeczno-kulturowych (np. niski prestiż społeczny, odsunięcie od udziału w sieci wymiany międzykulturowej itd.) możliwe było szybkie i całościowe odrzucenie atrybutów własnej kultury i przejęcie wzorów kultury nowej (liczne przykłady konformizmu kulturowego i różnych form konwersji np. Mühlmann 1985:9-15).

Na zakończenie chcemy podkreślić, że zmiana kulturowa w zachodniej Małopolsce, na progu wczesnego i starszego brązu, miała charakter długotrwałego i złożonego procesu. W różnych proporcjach złożyły się na ten proces długotrwałe migracje (infiltracje) niewielkich grup ludności oraz mechanizmy akulturacyjne. W żadnym wypadku nie można utożsamiać pojawienia się, a później także dominacji struktur kultury trzcinieckiej jako efektu zbrojnego podboju zorganizownach grup (plemion) tej kultury. Warunkiem koniecznym "sukcesu" trzcinieckiego był strukturalny kryzys społeczeństw późnej fazy kultury mierzanowickiej oraz szerzej, całej środkowoeuropejskiej cywilizacji wczesnobrązowej (por. Kadrow 1995:123-125).

Muzeum Archeologiczne Kraków
Oddział w Nowej Hucie
oraz
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Krakowie

BIBLIOGRAFIA

Baczyńska B.
1985 *Fundstelle der jüngeren Phase der Mierzanowice-Kultur in Szarbia, Gemeinde Skalbmierz*, (w:) *L'énéolithique et le debut de l'âge du bronze dans certains régiones de l'Europe*, Kraków, 123-132.
1994 *Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Szarbi, woj. kieleckie. Studium obrządku pogrzebowego*, Kraków.

Baczyńska B., Maj U.
1981 *Wstępne wyniki badań na stanowisku wielokulturowym w Szarbi, woj. Kielce*, Spraw. Arch., XXXIII, 165-181.

Bátora J.
1989 *Anfänge der Bronzezeit in der Südwestslowakei*, Praehistorica XV, 207-212.

http://rcin.org.pl

Bazielich M., Machnik J.
1988 *Materiały z wczesnego okresu epoki brązu w północnej części Nowej Huty*, Mat. Arch.NH, XII, 73-88.

Bąbel J.
1987 *Obrządek pogrzebowy we wczesnym okresie epoki brązu na Wyżynie Sandomierskiej* (mpis pracy doktorskiej wykonanej w IHKM PAN), Warszawa.

Bernbeck R., Müller J.
1996 *Prestige und Prestigegüter aus kultur anthropologischer und archäologischer Sicht*, (w:) *red. J. Müller, R. Bernbeck, Prestige - Prestigegüter - Sozialstrukturen. Beispiele aus dem europäischen und vorderasiatischen Neolithikum*, Bonn, 1-27.

Blajer W.
1985 *Stan badań nad południowym zasięgiem kultury trzcinieckiej*, AAC, XXIV, 61-88.
1990 *Skarby z wczesnej epoki brązu na ziemiach polskich*, Wrocław.

Braudel F.
1992 *Kultura materialna, gospodarka i kapitalizm XV-XVIII wiek. Tom III. Czas świata*, Warszawa.

Clarke D. L.
1968 *Analytical Archaeology*, London.

Dąbrowski J.
1972 *Powiązania ziem polskich z terenami wschodnimi w epoce brązu*, Wrocław.
1986 *Problem zróżnicowania kulturowego ziem Polski w starszej epoce brązu*, Prz. Arch., 33, 105-158.
1993 *O podstawowych pojęciach chronologii względnej (na przykładzie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza)*, APolski, XXXVIII, 201-228.

Dobrzańska H., Rydzewski J.
1992 *Elementy zakarpackie w materiałach kultury trzcinieckiej z osady w Mysławczycach,woj. krakowskie*, AAC, XXXI, 91-106.

Forenbacher S.
1993 *Radiocarbon dates and absolute chronology of the Central European Early Bronze Age*, Antiquity, 67, 218-256.

Gajewski L.
1969 *Fin du néolithique - debut de la periode de Hallstatt*, "Inwentaria Archaeologica", Pologne, XXII, tablice 130-136.

Gardawski A.
1951 *Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w miejscowości Łubna, pow. Sieradz*, WA, XVIII, 1-88.
1959 *Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce*, "Materiały Starożytne", 5, 7-189.

Gedl M.
1982 *Uwagi dyskusyjne o wczesnym okresie epoki brązu w zachodniej części Polski*, APolski, XXVI, 419-428.
1983 *Die Nadeln in Polen I (Frühe und ältere Bronzezeit)*, Prähistorische Bronzefunde, Abt. XIII, Bd. 7, München.

Gellner E.
1991 *Narody i nacjonalizm*, Warszawa.

Górski J.
1991a *Osada kultury trzcinieckiej w Jakuszowicach , cz. I, Badania w Jakuszowicach*, t. 1, Kraków.
1991b *Tendencje rozwojowe ceramiki kultury trzcinieckiej na przykładzie osady w Jakuszowicach*, Mat.Arch.NH, XIV, 69-82.
1993 *Osada kultury trzcinieckiej i łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile, stanowisko 55 (Analiza materiałów, część I)*, Mat.Arch.NH, XVI, 55-102.
1994a *Osada kultury trzcinieckiej i łużyckiej w Nowej Hucie-Mogile, stan. 55. Analiza materiałów. Część II*, Mat.Arch.NH, XVII, 65-113.
1994b *Z badań nad chronologią i periodyzacją kultury trzcinieckiej na obszarze lessów podkrakowskich*, (w:) *Problemy kultury trzcinieckiej*, Rzeszów, 23-50.

http://rcin.org.pl

1996a *Uwagi o znaczeniu kurhanów dla społeczności kultury trzcinieckiej z obszarów lessowych zachodniej Małopolski*, (w:) *"Probleme der Bronze- und der frühen Eisenzeit in Mitteleuropa"*, (w druku).

1996b *Osadnictwo kultury trzcinieckiej na skraju terasy Wisły w Nowej Hucie*, Mat.Arch.NH, XIX, w druku.

Grygiel R.

1987 *Z badań nad kulturą trzciniecką w rejonie Brześcia Kujawskiego*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 73-105.

Jamka R.

1963 *Uwagi o kulturze trzcinieckiej na terenie Sandomierszczyzny*, (w:) *Munera Archaeologica Josepho Kostrzewski*, Wrocław, 117-127.

Jarman M.R., Vita-Finzi C., Higgs E.S.

1972 *Site catchment analysis in archaeology*, (w:) *red. P. J. Ucko, R. Tringham, G. W. Dimbley, Man, settlement and urbanism*, London, 61-66.

Jażdżewski K.

1948 *O zagadnieniu początków kultury łużyckiej*, "Slavia Antiqua", I, 94-145.

Kadrow S.

1991a *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.

1991b *Iwanowice, Babia Góra site: spatial evolution of an Early Bronze Age Mierzanowice Culture settlement (2300-1600 BC)*, Antiquity, 65 (248), 640-650.

1994 *(rec.) Emily Schalk, Das Gräberfeld von Hernádkak: Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken, Bonn 1992*, Spraw. Arch., LXVI, 189-194.

1995 *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków.

Kadrow S., Machnik J.

1993 *Chronologie der Frühbronzezeit. Iwanowice, Fundstelle "Babia Góra"*, "Praehistorische Zeitschrift", 68, 201-241.

1996 *Kultura mierzanowicka. Taksonomia, chronologia i rozwój przestrzenny*, Kraków.

Kadrow S., Machnikowie A. i J.

1992 *Iwanowice, stanowisko Babia Góra, część II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu*, Kraków.

Kalicz N.

1968 *Die Frühbronzezeit Nordost-Ungarn*, Budapest.

Kempisty A.

1978 *Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.

Kempisty A., Włodarczyk P.

1996 *Chronologia absolutna cmentarzyska w Żernikach Górnych*, (w:) *Concordia*, red. W. Nowakowski, Warszawa, 127-140.

Kempisty E.

1968 *Cmentarzysko ciałopalne kultury trzcinieckiej w Laskach Starych, pow. Węgrów*, WA, XXXIII, 224-235.

Kłosińska E.

1986 *Kurhan kultury trzcinieckiej w Zemborzycach-Dąbrowie, woj. Lublin*, Spraw. Arch., XXXVIII, 201-207.

1987 *Zagadnienie cmentarzysk kurhanowych kultury trzcinieckiej*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce (Materiały z Sympozjum)*, Kraków, 35-55.

Kruk J.

1973 *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*, Wrocław.

http://rcin.org.pl

Leach E.
1940 *Social and Economic Organization of the Rowanduz Kurds*, London.
Machnik J.
1967 *Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian w Europie Środkowej)*, (w:) *Materiały do prahistorii ziem polskich*, cz. III, z. 1, Warszawa.
1978 *Wczesny okres epoki brązu*, (w:) *Prahistoria ziem polskich*, t. III. *Wczesna epoka brązu*, Wrocław, 9-136.
1984 *Frühbronzezeitliche Kulturen in Kleinpolen*, (w:) *red. N. Tasić, Die Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und des Nordbalkans*, Beograd, 341-376.
1991 *Stosunki kulturowe w Europie środkowowschodniej na przełomie neolitu i epoki brązu (wybór zagadnień)*, "Lubelskie Materiały Archeologiczne IV", 13-22.
Machnikowie A. i J., Kaczanowski K.
1987 *Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na "Górze Klin" w Iwanowicach*, Wrocław.
Madej P.
1991 *Osada wczesnobrązowa w Pleszowie IV/20*, (mpis pracy magisterskiej wykonanej w IA UJ), Kraków.
Matoga A.
1987 *Problem przynależności kulturowej grobów szkieletowych z Bocheńca, woj. kieleckie*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce (Materiały z Sympozjum)*, Kraków, 119-131.
Michalski J.
1987 *Osadnictwo kultury trzcinieckiej w dolnym biegu rzek Czarnej i Wschodniej*, (w:) *Kultura trzciniecka w Polsce*, Kraków, 155-169.
Mühlmann W. M.
1985 *Ethnogonie und Ethnogenese. Theoretisch-ethnologische und ideologie-kritische Studie*, (w:) *Studien zur Ethnogenese*, Opladen, 9-27.
Ostoja-Zagórski J.
1989 *Mikrostruktury społeczne epoki brązu w Europie środkowej. Próba rekonstrukcji*, Prz. Arch., 36, 169-208.
Randsborg K.
1992 *Historical Implications. Chronological Studies in European Archaeology c. 2000-500 B.C.*, "Acta Archaeologica", 62 (1991), 89-108.
Ruckdeschel W.
1979 *Die frühbronzezeitlichen Gräber Südbayerns*, Bonn.
Rydzewski J.
1986 *Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza*, APolski, XXXI, 125-194.
1991 *Początki kultury łużyckiej w okolicach Krakowa*, (w:) *Anfänge der Urnenfelderkulturen in Europa*, "Archaeologia Interregionalis", 13, 247-262.
Ścibior J. M., Ścibior J.
1990 *Obiekt schyłkowej (łódzkiej) fazy kultury trzcinieckiej w Dwikozach, woj. Tarnobrzeg*, Spraw. Arch., XLI, 95-124.
Taras H.
1995 *Kultura trzciniecka w międzyrzeczu Wisły, Bugu i Sanu*, Lublin.
Točik A.
1963 *Die Nitra-Gruppe*, AR, XV, 716-774.
Vandkilde H.
1989 *Von der Steinzeit bis zur Bronzezeit in Dänemark*, "Zeitschrift für Archäologie", 23, 175-200.

http://rcin.org.pl

JACEK GÓRSKI, SŁAWOMIR KADRÓW

MIERZANOWICE AND TRZCINIEC CULTURES IN WESTERN LITTLE POLAND. CULTURE CHANGE

(Summary)

According to Jan Machnik the sequence of the Mierzanowice culture and that of the Strzyżów culture was parallel with phases I-IV of the Unětice culture, i.e. synchronous with phase A1 of the Bronze Age after Reinecke (Machnik 1967: 194). In the following stage of the Early Bronze age, i.e. in phase A2 after Reinecke, the earlier stage of the Trzciniec culture – contemporaneous to the classic phase of the Unětice culture – was presumably attested in the territory of Little Poland. Within the frames of absolute chronology the end of the Mierzanowice culture and the beginning of the Trzciniec culture was place around 1600 conv bc (Machnik 1967: 237), that is around 1900 cal BC. Similar chronological position has been attributed by Czech and Slovak archaeologists to the other components of the Epi-Corded Circum-Carpathian Cultural Circle, i.e. to groups of Nitra and Koštany (e.g. Točik 1963; Bátora 1989). Discoveries at Szarbia Zwierzyniecka (Baczyńska 1985) resulted in certain "rejuvenation" of the Mierzanowice culture, following the distinction of the late phase of the culture in question, called Szarbia Phase (Machnik 1984). In the monograph of the Szarbia cemetery site the extension of the duration of the Mierzanowice culture for the period of at least 100 years has been postulated (Baczyńska 1994: 50). Long series of radiocarbon dates from the Babia Góra Site at Iwanowice (Kadrów 1991a: 57-61; 1991b) allows to move the end of the culture in question (in the form of the Giebułtów group) even further up – till 1400/1350 conv bc, i.e. 1650/1600 cal BC.

In the light of the "metal chronology", during the long and important period corresponding generally with classic and late phases of the Unětice culture, Little Poland appears as a territory practically uninhabited. In such a situation we should leave the "bitten track" of typological-stylistic analyses of metal artifacts and turn with hopes to growing in number radiocarbon dates. In the territory in question 4 sepulchral objects have such dates – 1 grave from Miernów (Kempisty 1978) and 3 graves from Żerniki Górne (Kempisty, Włodarczyk 1996). On their base the beginning of the Trzciniec culture in Little Poland can be set to ca 1900 cal BC (Table 1), that is contemporary with the beginning of the late phase of the Mierzanowice culture (Kadrów, Machnik 1996). Thus, during the period of ca 300 years, i.e. between 1900 and 1600 cal BC, we should take into account co-existence of this two cultures in Little Poland Fig. 1.

In the years 1900-1700 cal BC no-loess areas of western Little Poland and areas adjacent to the west become a target of first groups of people of the Trzciniec culture coming from the East (Fig. 4). Most probably these people carried with them the pottery of type A1 assemblages. They entered the areas that were out of interest of the people of the Mierzanowice culture. During this time in the upper landscape zones of Wyżyna Miechowska (Miechów Upland), Działy Proszowickie (Proszowice Divider) and Wyżyna Sandomiersko-Opatowska (Sandomierz-Opatów Upland) the network of stabilized micro-regions of the Mierzanowice culture prevailed. Between these mezo-regions, in the Nida valley and to the East of it, the settlement of the Trzciniec culture (Miernów, Żerniki Górne; cf. Fig. 4) became a major factor. Due to positively different economic models the people of cultures in questions exploited environmentally different areas and remained practically isolated one from another.

At the end of the period in question (i.e. ca 1800-1700 cal BC) the area of now Cracow-Nowa Huta could be a place where communities of both culture got in touch. It is possible that then the first substantial acculturation of the local people of the Mierzanowice culture with

http://rcin.org.pl

newcomers of the Trzciniec culture took place. It seems that such an acculturation process applied to the communities of the classic phase of the Mierzanowice culture on the Dłubnia river, that lasted there till around 1800-1750 cal BC (Kadrow 1991a: 50-61). It is testified by adopting by the people of the Trzciniec culture come technological elements of the late classic Mierzanowice culture, and – what is even more important – the model of big settlement sites, typical for that stage of the latter culture. Around 1700-1650 cal BC there already existed on loess areas near Cracow stable network of large settlement sites of both Mierzanowice and Trzciniec cultures, mutually respecting other's rights. Close to the end of co-existence of both communities (i.e. ca 1650-1600 cal BC) the Trzciniec elements prevailed decidedly to the East from the Dłubnia valley. Mierzanowice culture settlement network in the form of the Giebułtów group survived for a while on the areas west from this river, entering also to the southern Cracow-Częstochowa and the foreland of the Moravia Gates (Fig. 5)

The story of occupation by the people of the Trzciniec culture the loess zone of western Little Poland illustrates perfectly one of the models of cultural changes proposed by David Clarke (1968; cf. also Kadrow 1995, Fig. 39). During the initial stage (1900-1700 cal BC) the first groups of the Trzciniec cultures entered areas around domains of the Mierzanowice culture people. (Fig. 6). The latter concentrated in settlement micro-regions populated by local groups. Local ties seems to be more important for them than a kinship. Mierzanowice culture groups prevailed on loess areas. No-loess areas were domain of the Trzciniec culture group. As they lacked – due to their mobility – permanent dwelling site, kinship ties formed probably the main structure of their organizational structure.

The second stage of the co-existence began more or less between 1800 and 1700 cal BC. During this time people of Mierzanowice and Trzciniec cultures got in touch – probably accidentally – in the area of now Cracow-Nowa Huta. It is not substantial for us whether this contact resulted from common or conflicting interests of both communities. Important is that the Trzciniec culture people transformed as a result of this event. Adopting from the Mierzanowice culture some social an organizational ideas they began to form local communities, stabilizing their settlement network. Large, long lasting settlement sites – so typical for the Trzciniec culture in western Little Poland – originated in this period. In consequence, the influence power of the Trzciniec culture communities augmented considerably, resulting in increasing transformation of Mierzanowice culture communities towards the "Trzciniec-like" cultural pattern. Around 1700 cal BC first micro-regional units of the Trzciniec culture began competition with corresponding units (i.e. with local groups) of the Mierzanowice culture (Fig. 6).

The last stage of co-existence of Mierzanowice and Trzciniec cultures on loess areas of western Little Poland started in 17th century BC Acculturation process encompassed all micro-regions of the Mierzanowice culture in the loess area the West of the Dłubnia river. Local communities of that culture to the West from the river (the Giebułtów group) resisted such a process, probably due to their links with the Věteřov culture (Kadrow, Machnik 1966). In the years of 1650-1600 cal BC Trzciniec culture micro-regional structure is already dominant in western Little Poland. The Mierzanowice culture in form of the Giebułtów group found its asylum on the area to the West from the Dłubnia river.

Translated by Jerzy Kopacz

http://rcin.org.pl